

DE MONUMENTALE ORGELS IN NOORD-BRABANT

Een van de eersten, die in een publikatie uitdrukkelijk aandacht vroeg voor het Noordbrabants orgelpatrimonium, was Kakebeeke. In een en hetzelfde jaar verschenen van zijn hand *Kerkorgels in Brabant* (in Brabants Heem 2, 1950, blz. 6-13) en *De orgels in de St.-Catharinakerk* (in Oud Eindhoven, onder red. van Mandos en Kakebeeke, blz. 145-149). Voor het laatstgenoemde artikel maakte Kakebeeke verschillende aanzetten voor een omgewerkte versie, maar van publikatie kwam het niet. Met zijn uitvoerige aantekeningen mocht ik in 1980 een geschiedenis van de Eindhovense orgels beschrijven in de afscheidsbundel voor Hub. Houët, *Brabants Organistemaker* ('s-Hertogenbosch, 1980, blz. 49-69). Deze keer wil ik proberen, het eerstgenoemde artikel van Kakebeeke te hernemen, bij wijze van balans na dertig jaar.

Uit het artikel *Kerkorgels in Brabant* blijkt het inzicht, dat Kakebeeke in de toenmalige situatie had. Als verdienstelijk organist kende hij vele historische en nieuwe orgels, en bestudeerde hij de nieuwste literatuur over orgelbouw. Hij beschrijft, hoe weinig de meesten weet hebben van het rijke Brabantse orgelbezit, en hoe er steeds nog monumentale orgels door verwaarlozing of ondeskundig onderhoud bedreigd worden. Eerlijk gezegd is die auteur hiermee zijn tijd vooruit, want het zal nog tot het eind van de jaren zestig duren, voor er artikelen over Brabantse orgels verschijnen; pas vanaf 1975 zien we tenslotte een vijftal boeken over Brabantse orgels en orgelmakers.

Na een knap en bondig geformuleerde beschrijving van het technische deel van een orgel, geeft Kakebeeke een overzicht over de nog bestaande historische orgels in onze provincie. Hij verzucht, dat er uit de 16e eeuw nog nauwelijks materiaal bewaard is. Inderdaad is het door hem vermelde rugpositief uit 1534 van het in 1969 in volle glorie herrezen orgel in de Grote Kerk in Breda alles, wat er uit die tijd resteert. En dat, terwijl de Bossche orgelmakers in heel Europa opdrachten kregen in die tijd, en terwijl er tientallen orgels in de Brabantse kerken stonden. De Tachtigjarige Oorlog liet daar weinig van heel.

Uit de 17e eeuw noemt Kakebeeke terecht op de eerste plaats het orgel van de St.-Jan in Den Bosch. De kas in renaissance-stijl uit 1619 mag als de mooiste ter wereld (!) worden beschouwd. In 1953 werd dit orgel naar de ideeën van die tijd omgebouwd, helaas niet naar voldoening. Precies dertig jaar later zal het binnenwerk, dat nu gedemonteerd is, weer hersteld worden in de stijl van 1787, de ombouw van A. Heyneman. Het pijpwerk van het Bossche orgel dateert uit de 16e, 17e, 18e en 19e eeuw.

Graag vermeld ik enkele kleinere orgels, die 17e-eeuws materiaal bevatten. Uit het midden van die eeuw stammen de orgels van Cuyk (r.k. kerk) en Escharen. Laat 17e-eeuws zijn de orgels in de hervormde kerken van Steenberg en Oudenbosch, en in de r.k. kerk van 't Schijf. In Boxmeer prijken oxaal en orgelkas uit 1677 met een nieuwer orgel erin, en in Woudrichem schittert een kas uit 1680, afkomstig uit Den Haag, waarachter vorig jaar een nieuw instrument in klassieke stijl werd gebouwd.

Uit de 18e eeuw noemt Kakebeeke met name het Robustelly-orgel in de Lambertuskerk te Helmond, oorspronkelijk in 1772 vervaardigd voor de abdij van Averbode in Luikse barokstijl. Na twee restauraties, in 1954 en 1975, is dit instrument een van de publiekstrekkers van Helmond. Gelukkig resteren er uit die eeuw nog een twintigtal monumentale orgels in Brabant. Die 18e eeuw was voor de katholieken benauwend, en pas aan het einde van die eeuw kochten enkele schuurkerken een orgel. Maar de protestanten lieten fraaie orgels bouwen, die door de latere armoede van die kerken meestal ongewijzigd bewaard zijn gebleven. De kleine orgels uit de katholieke schuurkerken werden meestal in de emancipatieperiode vervangen door grotere, zoals ik in *Schuurkerken en hun orgels in Staats-Brabant* (Gregoriusblad 103, 1979, blz. 23-30) heb trachten aan te tonen.

Dan komen we, met Kakebeekes tekst, aan de 19e eeuw. De eerder vermelde katholieke emancipatie bracht een vloedgolf aan opdrachten voor nieuwe orgels teweeg. Enkele getallen: tussen ruwweg 1790 en 1840 verdubbelde hier het aantal orgels zich van ruim honderd naar bijna tweehonderdvijftig; in 1800 had alleen de St.-Jan in Den Bosch een drieklaviers orgel, rond 1850 tellen we al twaalf drieklaviers orgels in Brabant. Deze explosieve toename ging merkwaardig genoeg gepaard met een kwalitatieve stijging! Want na de Bossche orgelmakersschool van vóór 1630 hadden de Brabantse orgelmakers weinig bijzonders te bieden tot aan de 19e eeuw. Toen bereikten enkele Brabanders niet alleen een uitzonderlijk artistiek niveau, maar vonden ze bovendien in het verlengde van de schuurkerk-orgels uit de eeuw ervoor een eigen Noordbrabants orgeltype, zoals ik dat beschreven heb in *Brabants Organistenmaker*. F.C. Smits uit Reek wordt nu algemeen erkend als de beste Nederlandse orgelmaker van de 19e eeuw. B.P. van Hirtum uit Hilvarbeek en J.J. Vollebregt uit Den Bosch deden maar nauwelijks onder voor hem. Een kleine veertig monumentale orgels van deze drie meesters zijn nog bewaard in Brabant.

Naast deze grote drie hadden ook kleinere orgelmakers hier hun werk: de Van Eysdonks, Van Nistelrooys en Kuytes in Oss (één orgelmakerij van midden 18e tot begin 20e eeuw), Rogier te Bergen op Zoom, Van Oeckelen

te Breda en Van der Aa en Derksen van Angeren in Oosterhout. Bovendien kochten de katholieken aanvankelijk grote tweedehands orgels op in België (van geconfisqueerde kloosters), wel op een tiental plaatsen. In West-Brabant gaf men nieuwbouw-opdrachten ook vaak aan Belgische orgelmakers, zodat men daar een ander type orgels tegenkomt dan in Oost-Brabant. In de protestantse kerken kwamen daarnaast nog orgels, door Hollandse meesters vervaardigd. Uit de 19e eeuw resteert ons een boeiend orgelbezit.

Na 1900 ging de eigen Brabantse orgelbouwstijl verloren. Over het algemeen maakte de orgelbouw een vervalperiode van fabrieksmatige bouw en indirecte speelmechanieken door; hierover valt nog moeilijk een balans op te maken. Pas sinds ongeveer 1960 worden weer artistieke instrumenten gebouwd, hier meer, daar minder geslaagd. Ter oriëntatie richt men zich steeds meer op de belangrijke historische orgels. Alleen daarom al is een grondig onderzoek van de Brabantse orgelbouwgeschiedenis hard nodig. Nu kunnen we alleen maar de grote lijnen ervan overzien. Maar een heroriëntatie op de eigen stijlen in de 16e en 19e eeuw kan veel goeds opleveren voor nieuwbouw én restauratie van orgels. Gelukkig is er ook bij een groter publiek een mentaliteitsverandering merkbaar: er worden jaarlijks ruim 150 orgelconcerten in onze provincie gegeven volgens de al enkele jaren verschijnende Brabantse Orgelagenda. Ook de interesse om actief orgel te spelen stijgt. Naast de eerdergenoemde publikaties over het historisch orgelbezit is er een aantal langspeelplaten verschenen. Veel monumentale orgels krijgen intussen behoorlijk aandacht.

Toch gold de zorg van Kakebeeke in 1950 niet voor niets. Ik noteer enkele flinke verliesposten sinds die tijd. Bij de kerkbrand van 1972 ging het fraaie Delhaye-orgel uit 1771 in de Grote Kerk in Bergen op Zoom verloren. Het vroeg 18e-eeuwse orgel in de Antoniuskerk te Roosendaal verdween in 1954 spoorloos. Het orgel in de hervormde kerk van Willemstad, gebouwd door Hess in 1774, verbrandde in 1950. Enkele jaren later werd het orgel van Graindorge/Vollebregt uit 1817 uit de St.-Petruskerk in Vught verwijderd; alleen een aantal pijpen is nu nog terug te vinden in een nieuw orgel te Rotterdam. Het vierklaviers Anneessensorgel (1884) uit de kathedraal van Breda viel zoals talloze orgels van deze maker onder de slopershamer rond 1960. Neerlands oudste kabinetorgel (1732) verdween rond 1973 uit de Bossche Bethelkerk. Een orgel van Smits in Schijndel werd naar Spanje geëxporteerd, die van Gerwen en Lieshout naar buiten Brabant. Daarnaast is een aantal oude orgels door ombouw behoorlijk verminkt geraakt, hoewel meestal niet onherstelbaar.

Gelukkig kan ik ook een aantal winstpunten opsommen. Ten eerste zijn er sinds 1950 vele verdienstelijke tot verbluffende restauraties verricht aan monumentale orgels in Brabant. Ik noem de orgels te Helmond, Hilvarenbeek, Oirschot (het voormalige orgel van de St.-Pieter in Den Bosch), Ravenstein, Waspik, Oosterhout en vele anderen. Historische instrumenten van elders konden worden aangekocht voor de kerken van Bokhoven, Nistelrode, Heusden (Grote kerk), Halsteren, Hoogerheide en St.-Oedenrode

(Herv. kerk). De lijst van door Monumentenzorg beschermde orgels beliep volgens de lijst in het artikel van Kakebeke slechts 22 orgels, en nu kunnen we er ruim tachtig noemen. Ik meen, dat Kakebeke een goede aanzet heeft gegeven tot een waardering van het historische Brabantse orgelbezit, die pas sinds enkele jaren goed begint door te zetten.

Graag wil ik besluiten met het noemen van de monumentale orgels in Noord-Brabant, waarvan de rijksinspecteur drs. Wiersma mij onlangs een tot oktober 1980 bijgewerkte lijst zond. Zo'n lijst, waarmee Kakebeke ook in 1950 eindigde, is mede door zijn toedoen uitgegroeid tot wat zij nu is. Voorafgaand wil ik echter enkele orgels vermelden, die m.i. erkenning verdienen: Almkerk (Ned. Herv., Adema 1877), Besoyen (Ned. Herv., Vollebregt 1857), Borkel en Schaft (Smits rond 1860), Deurne (Grote kerk, Smits 1838 en Walsberg, Maarschalkerveerd 1846), Dinteloord (r.k., IJPma 1862), Elshout (Vollebregt, 1859), Eindhoven (H. Hart, eind 18e eeuw; Augustijnenkerk, Vool rond 1800; Don Bosco 1667), Esch (Van Hirtum, 1817), Goirle (zusters Nieuwkerk, Rogier rond 1860), Hoogerheide (van Dam 1887), 's-Hertogenbosch (Luth. kerk, orgel rond 1770), Milheeze (Smits, rond 1860), Oosteind (Van der Aa 1860), Oosterhout (St.-Jan, Maarschalkerveerd 1890), Hoogeloon (Gradussen 1870), Veen (Herv. kerk ± 1784) en Waspik (r.k., Loret 1848). Een aantal andere voornamelijk 19e-eeuwse orgels van Van Dam, Gradussen en Loret verdient onze aandacht. Ook zouden omgebouwde instrumenten van Van Hirtum, Vollebregt en anderen soms gereconstrueerd kunnen worden, zoals recentelijk met succes is bewezen in de Hervormde kerken van Fijnaart en Cuyk.

De lijst van monumentale orgels, erkend door Monumentenzorg, luidt, met enig commentaar, als volgt. Ik noem in volgorde: plaats, kerk, bouwer, bouwjaar, eventuele restauratie en eventuele bijzonderheden.

Aarle-Rixtel, r.k. kerk, Smits, 1854, restauratie 1955

St.-Anthonis, r.k. kerk, Vollebregt, 1855, restauratie in voorbereiding

Beers, r.k. kerk, Smits, 1855, restauratie in voorbereiding

Bergen op Zoom, Lutherse kerk, Rogier, 1857, restauratie 1980

Berkel, r.k. kerk, Loret, 1880, restauratie 1979

Bladel, Ned. Herv. kerk, Geerkens, 1825, restauratie 1968

Bokhoven, r.k. kerk, Mitterreither, 1790, restauratie in voorbereiding

Boxtel, St.-Petruskerk, Smits, 1842, restauratie 195

Breda, Grote Kerk, rugpositieven enkele registers 1534, herbouw en uitbreiding 1969

Breda, Waalse kerk, König, 1763, restauratie in voorbereiding

Breda, Begijnhofkerk, anoniem, 1839, restauratie 1967

Breugel, r.k. kerk, Vollebregt, 1854 restauratie 1970

Cuyk, r.k. kerk, anoniem, midden 17e eeuw, afkomstig uit gebied van Luik en in 1804 overgebracht

Demen, r.k. kerk, Smits, 1845

Diessen, r.k. kerk, Van Hirtum, 1859, restauratie 1976

Drunen, Ned. Herv. kerk, Vool, rond 1800, in restauratie

Eersel, r.k. kerk, orgelkas Van Hirtum 1838, binnenwerk uit Groot-Linden

afkomstig, door Smits in 1857; in 1973 samengevoegd
 Erp, r.k. kerk, Vollebregt, 1848, restauratie in voorbereiding
 Escharen, r.k. kerk, anoniem met materiaal uit 17e, 18e en 19e eeuw
 Gassel, r.k. kerk, Smits, 1846
 Geertruidenberg, Ned. Herv. kerk, Vollebregt, 1861, restauratie in voorbereiding
 Gemert, r.k. St.-Jan, Smits, 1832, restauratie in voorbereiding
 Grave, Ned. Herv. kerk, 18e eeuws pijpwerk door Tits in 1806 gebruikt, restauratie 1975
 Grave, r.k. kerk, Smits, 1846, restauratie 1980-1981
 's-Gravenmoer, Ned. Herv. kerk, Schmidt & Verbeek 1821 met ouder pijpwerk, restauratie 1965
 's-Grevelduin-Capelle, Ned. Herv. kerk, Van Hirtum, 1820 en 1823, restauratie in voorbereiding
 Halsteren, Ned. Herv. kerk, Timpe, 1835, afkomstig uit de kerk van Veenhuizen (Gr.), restauratie 1967
 Handel, r.k. kerk, Van Dijck, 1700 en later, restauratie in voorbereiding
 Haren, r.k. kerk, Gradussen, 1875
 De Heen, r.k. kerk, Rogier, 1854
 Helmond, St.-Lambertuskerk, Robustelly 1772 en Smits 1860, restauratie 1975
 Helmond-Brouwhuis, r.k. kerk, Van Gruisen, 1788, afkomstig uit Friesland, restauratie in voorbereiding
 's-Hertogenbosch, St.-Jan, Hocque, 1618, ombouw Hagerbeer, 1635, ombouw Heyneman, 1787, restauratie 1980-1983
 's-Hertogenbosch, Ned. Herv. kerk, Bätz, 1831, restauratie 1966
 's-Hertogenbosch, St.-Cathrien, Vollebregt 1849, restauratie 1956
 Heeswijk, r.k. kerk, Smits, 1876
 Hilvarenbeek, r.k. kerk, Van Hirtum, 1840, restauratie 1969
 Hintham, r.k. kerk, Vermeersch voor Luijkgestel, 1859, restauratie 1960 en overbrenging naar Hintham
 Kaatsheuvel, r.k. St.-Jan, Vollebregt, 1855
 Leende, r.k. kerk, Loret, 1863, restauratie in voorbereiding
 Leur, Ned. Herv. kerk, Zeemans, 1717, restauratie 1973
 Lith, r.k. kerk, Loret, 170
 Macharen, r.k. kerk, Smits, 1863 met gebruikmaking van 18e-eeuws materiaal van Van Deventer, restauratie 1970
 Mariahout, r.k. kerk, Smits, 1866 voor de kerk van Strijp
 Megen, r.k. kerk, Gradussen, 1884
 Megen, Klooster Franciscanen, Franssen, 1846 met gebruikmaking van ouder materiaal
 Mill, r.k. kerk, Smits, 1882, met gebruikmaking van ouder materiaal, restauratie 1962
 Neerloon, r.k. kerk, Smits, 1845, restauratie 1971
 Nistelrode, r.k. kerk, Van Dinter, 1858 voor r.k. kerk te Westerblokker (N-H.), restauratie en overbrenging naar Nistelrode 1977

Oirschot, Ned. Herv. kerk, De Backer, 1751, restauratie 1969
 Oirschot, r.k. kerk, Smits, 1843-1846 voor 's-Hertogenbosch, St.-Pieter, restauratie en overbrenging naar Oirschot 1978
 Oisterwijk, Ned. Herv. kerk, anoniem, midden 18e eeuw voor Hilvarenbeek, restauratie 1975
 Oosterhout, Ned. Herv. kerk, Moreau, 1753, voor r.k. schuurkerk Oosterhout, restauratie 1971
 Oudenbosch, Ned. Herv. kerk, anoniem, eind 17e of begin 18e eeuw, restauratie 1980
 Oudenbosch, r.k. Basiliek, König 1773, restauratie in voorbereiding
 Overlangel, r.k. kerk, Smits, 1858, restauratie 1971
 Oyen, r.k. kerk, Smits, 1848, restauratie 1974
 Ravenstein, Ned. Herv. kerk, Heyneman, 1781, restauratie 1973
 Ravenstein, Klooster Augustinessen Deursen, Smits, 1863
 Ravenstein, r.k. kerk, anoniem rond 1750, uitbreiding Smits, 1864, restauratie 1980
 Rosmalen, r.k. Lambertuskerk, Smits, 1850, restauratie 1970
 Schayk, r.k. kerk, Van Deventer, 1755, uitbreiding door Smits, 1854, afkomstig uit r.k. kerk te Velp bij Grave, restauratie 1970
 't Schijf, r.k. kerk, kas rond 1650, pijpwerk 18e eeuws anoniem, restauratie in voorbereiding
 Schijndel, r.k. Servatiuskerk, Smits, 1852, restauratie 1959
 St.-Oedenrode, r.k. Martinuskerk, Smits, 1839, restauratie 1960
 Soerendonk, r.k. kerk, Vermeulen, 1843 en 1847, restauratie in voorbereiding
 Someren, r.k. Lambertuskerk, Smits, 1858, restauratie 1963
 Sprang, Ned. Herv. kerk, Houben, 1728, restauratie 1958, oorspronkelijk afkomstig uit Dordrecht
 Steenberg, Ned. Herv. kerk, Moreau, 1725 met gebruikmaking van ouder materiaal, restauratie 1964
 Teeffelen, r.k. kerk, Van Deventer 1733, uitbreiding 19e eeuw, restauratie 1977
 Teteringen, r.k. kerk, Delhaye, 1822, restauratie in voorbereiding
 Tilburg, Ned. Herv. kerk, Bätz, 1765, restauratie 1960
 Tilburg, r.k. St.-Jozefkerk, Smits, 1895, restauratie in voorbereiding
 Uitwijk, Ned. Herv. kerk, Armbrust, 1841 voor kerk te Geesteren, kas van Naber uit dezelfde tijd voor Almen, samengebracht en gerestaureerd te Uitwijk in 1971
 Uden, Abdij, kas 1757, binnen werk Smits, 1880
 Udenhout, r.k. kerk, Loret, 1868
 Ulvenhout, r.k. kerk, Van Peteghem, 1803, restauratie 1969
 Vlijmen, Ned. Herv. kerk, anoniem, rond 1750, restauratie 1957
 Vorstenbosch, r.k. kerk, Kuyte, 1876
 Nieuw Vossemeer, r.k. kerk, Loret, 1854
 Waspik, Ned. Herv. kerk, De Crane, 1767, restauratie 1957
 Zeeland, r.k. kerk, Smits, 1890.

Niet alleen de toename van het aantal als monumentaal erkende orgels sinds 1950, maar vooral het grote aantal restauraties heeft het Brabantse orgelpatrimonium bevestigd als een van de belangwekkendste van Nederland. Ter vergelijking: na Noord-Holland met 105 monumentale orgels en Friesland met 95 heeft Noord-Brabant met 82 zich bij de echte „orgelprovincies” geschaard, want in de andere provincies telt men overal minder beschermde instrumenten. Met Kakebeeke, dertig jaar geleden sprekend, hopen wij op groeiende interesse voor onze orgels, door historisch onderzoek, bespeling of andere vormen van aandacht.

FRANS JESPERS